

С.В.БУРЯЧЕНКО

УДК 930.23.“17”

ДОСЛІДЖЕННЯ М.КОСТОМАРОВА З ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ТА УРЯДУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1590- Х – СЕРЕДИНИ 1620-Х РР.

На основі наукових праць та досліджень М.І.Костомарова розглянуто історію взаємин українського козацтва та уряду Речі Посполитої в другій половині 1590-х – середині 1620-х років. Підкреслюється особливе значення праць історика та його досліджень в галузі вивчення історії козацтва та історіографії даної проблеми.

Ключові слова: історіографія, М.Костомаров, козаки, Річ Посполита

На основе научных трудов и исследований Н.И.Костомарова рассмотрена история взаимоотношений украинского казачества и правительства Речи Посполитой во второй половине 1590-х – середине 1620-х годов. Подчеркивается особенное значение трудов историка и его исследований по изучению истории казачества и историографии данной проблемы.

Ключевые слова: историография, Н.Костомаров, казаки, Речь Посполитая

On the basis of scientific labours and researches of M.I.Kostomarov of mutual relations of Ukrainian the cossacks and government of Polish-Lithuanian Commonwealth is considered in the second half 1590 – the middle 1620 years. The special value of labours of historian is underlined and his researches in industry of study of history of the cossacks and historiography of this problem.

Key words: historiography, M.Kostomarov, cossacks, Polish-Lithuanian Commonwealth

До дослідження історії взаємин українського козацтва та уряду Речі Посполитої у другій половині 1590-х – середині 1620-х рр. неодноразово зверталися вчені XIX ст. Перші спроби в цьому напрямі були здійснені М.Максимовичем, А.Скальковським, П.Кулішем. Яскравим і масштабним явищем були результати діяльності М.Костомарова (1817-1885) як дослідника історії українського козацтва. Його дослідження з козацької проблематики нерідко мають універсальний характер, а висновки лишаються актуальними і нині. За хронологічним охопленням і тематикою праці Костомарова є унікальним явищем вітчизняної історичної науки XIX ст. Ця

обставина, вкупі з популярністю (іноді водночас – і жорсткою критикою) його історичних творів, зумовила визнання доробку вченого за життя та достатньо прискіпливу увагу в наступні роки. До аналізу історичних досліджень М.Костомарова в різні роки зверталися Г.Карпов, В.Антонович, М.Грушевський, Д.Дорошенко, О.Маркевич, В.Ключевський, Г.Вернадський, А.Мазур та ціла плеяда дослідників останніх десятиліть: О.Пріцак, Ю.Пінчук, К.Лемещенко, О.Ясь, В.Смолій та ін. Незважаючи на це, погляди М.Костомарова на історію українського козацтва на сьогодні не можна визнати достатньо дослідженими.

У 68 публікаціях М.Костомарова (із понад 300 робіт вченого) зустрічаємо сюжети, пов'язані з козацтвом та його роллю в історії України; при цьому приблизно в 15 публікаціях дослідник розглядає історію взаємин українського козацтва та уряду Речі Посполитої [1, с.96]. Найповніше розкриття ця проблематика в роботах «Южная Русь в конце XVI века», «Иван Свирговский, украинский казачий гетман XVI века», «Первые войны малороссийских казаков с поляками», «Борьба украинских казаков с Польшей в первой половине XVII ст. до Богдана Хмельницкого», «Мысли об истории Малороссии» та ін. Вони вирізняються глибокими оцінками історичних явищ та подій.

М.Костомаров належить до істориків-романтиків, у перших своїх наукових студіях ідеалізуючи козацтво, вважаючи, що саме «козаки були винуватцями переродження Малоросії й рятівниками православ'я і народності» [2, с.36], «захисниками християнства від зазіхань католиків і польського панства» [3, с.30]. Водночас він підкреслював («Первые войны малороссийских казаков...», «Богдан Хмельницкий» та ін.) такі недоліки, як свавільність козаків та непослідовність політики гетьманів.

Вищезазначені питання М.Костомаров розкрив у листі до видавця «Колокола» (15 січня 1860 р.). У ньому він намагався захистити козацтво від обвинувачень у розбійництві та свавіллі у відносинах з Річчю Посполитою, посиляючись на утиски з боку польського уряду та використання козаків як допоміжної сили в його військових справах. «Ось чому поляки надавали волю шістьом-сімом тисячам козаків, а ті шість-сім тисяч, замість того, щоб бути задоволеними своїми правами, приймали до своїх лав утричі більше і піднімали зброю не за себе, а за тих, кому права не надавалися», – пише дослідник [4, с.500]. У праці «Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий» Костомаров наводить багато прикладів як повстань козаків за збільшення реєстру, так і

придушень їх з боку уряду: «жорстокі страти слідували за кожним приборканням; але заколоти спалахували знову» [5, с.24]. Але, хоча М.Костомаров і намагався зобразити козаків борцями за справедливість, він усе ж наводить докази переймання козацькою старшиною традицій шляхти, «які були так противні українцям» [6, с.76].

Подальше дослідження згаданої проблематики було здійснено в монографії М.Костомарова «Богдан Хмельницкий» (1861). Вступ до неї, на думку В.Антоновича, становив на той час кращий систематичний нарис з історії козацтва; М.Грушевський характеризував цей твір як зразок революційної історіографії [7, с.96]. Автор розкрив причини виникнення протиріч між козаками та урядом Речі Посполитої, при цьому особливу увагу приділивши церковній унії та її наслідкам, які заторкнули козацтво. Він показує козаків як захисників православної віри: «В 1625 році козаки відправили своїх депутатів на сейм з вимогою визнати законними священників, висвячених єрусалимським патріархом, прибрати уніатів з церков та церковних маєтків, знищити всі обмежуючі постанови проти козаків та зменшення їх чисельності» [8, с.25]. В монографії на підставі низки джерел докладно описано козацькі походи за підтримки чи вимоги уряду Речі Посполитої на початку 20-х років XVII ст. до Молдови і Волощини, морські походи на Кафу і Стамбул, участь українських козаків у війнах Польщі з іншими державами. Не оминув увагою М.Костомаров і розкриття причин і перебігу Хотинської війни 1621 р., що змусила Османа II укласти з Польщею мир. Історик обґрунтовано розглядав події 1621 р. як свідок успіху українського козацтва: тільки мужність і героїзм останнього, пише він, врятували польську армію від неминучої поразки, «поправили справу» [9, с.49].

Оцінюючи діяльність гетьмана Петра Сагайдачного, Костомаров характеризував його як «проникливого політика, що дивиться в майбутнє». Так, за активної участі

передмову до монографії «Богдан Хмельницький». М.Костомаров пише про активну участь у зовнішній політиці Речі Посполитої козацького війська: «Пани запрошували козаків у свої походи, так Мнишеки та Вишневецькі з їхньою допомогою водили до Московської держави самозванців. Польські королі не раз користувались їхніми послугами...» [12, с.195]. Так, у праці «Марина Мнишек» М.Костомаров згадує кількість козаків, що брали участь у московському поході під проводом Мнишеків: більше 40 000 різних козаків, запорозьких та донських. Але в тому, що козаків уряд весь час намагався використовувати, вони винні самі, вважає дослідник, показуючи їхню залежність від прийдешніх «господарів», навколо яких вони могли зібратися, «давали притулок самозванцям, і взагалі допомагати сміливим шукачам пригод у козаків було звичаєм» [13, с.530]. В праці «Повість про звільнення Москви від поляків у 1612 році та обрання царя Михаїла» Костомаров на підставі джерел докладно описує, як із допомогою українського козацтва уряд Речі Посполитої намагався посадити на трон Російської держави свого ставленика Дмитрія, показуючи, що саме через козацтво Україна стала плацдармом для наступу Польщі на Московську державу [14, с.65].

Важливим підґрунтям для розкриття основних проблем взаємин українського козацтва та уряду Речі Посполитої стали опубліковані за редакцією М.Костомарова 12 томів «Актов Южной и Западной России», що містять унікальний фактичний матеріал. Саме цей доробок високо оцінив І.Крип'якевич, на думку якого, навіть якщо б усі монографії М.Костомарова втратили наукове значення внаслідок нових досліджень, його археографічні публікації залишаться вічним пам'ятником науковій сумлінності [15, с.104-105].

На жаль, мало досліджені М.Костомаровим Куруківські битва і договір. Історик приділив увагу лише назві місця, де відбулася битва українських козаків із

військами Речі Посполитої (це використовував у подальшому О.Нікіфоров у своїх працях, неправильно називаючи Кураковим озером).

В своїх роботах М.Костомаров обороняв козацтво від звинувачень його російськими та польськими істориками в розбійництві. Він, зокрема, виступив проти ультрадержавницьких поглядів С.Соловйова (підтриманих потім П.Кулішем) на козачину як на елемент руйнівний, протигромадський і протидержавний, що не хотів працювати, а бажав жити за чужий рахунок; М.Костомаров доводив, що українську козачину не можна відривати від народу.

М.Костомаров, досліджуючи історію козацтва, повторив загальну для свого часу помилку, відповідно до якої козацькі рухи кінця XVI – початку XVII ст., так само, як і діяльність їхніх гетьманів, вважалися справою народною, тоді як у дійсності ці взаємини були справою вищого прошарку козацтва. Проте згодом сам дослідник і виправив ці помилки. Він декілька разів переробляв свого «Богдана Хмельницького», зіставляючи з новими історичними матеріалами, які переконували в тому, що прагнення народних мас, породжені їхнім економічним становищем, відрізнялися від прагнень козацької старшини.

Ще одна цікава риса: літописи козацької доби ніколи не користувалися в М.Костомарова тією довірою, як літописи давніші, оскільки, на погляд історика, перші вийшли з середовища козацького писарства, тобто елементу «мало народного», прийнятого скоріше новітніми шляхетськими тенденціями [16, с.45]. Такі погляди зумовлювали вибір істориком специфічного дослідницького інструментарію та методів. Костомарову притаманні зосередження на просторово-часовому колориті, художній обробці та групуванні фактичного матеріалу, прагнення досягнути морально-етичний, духовно-естетичний та психологічний виміри народонації, звернення до творчої уяви й інтуїції, підпорядковані головній меті – відчути

